

VOKIEČIŲ IR LIETUVIŲ KALBŲ VEIKSMAŽODŽIO LAIKŲ LYGINIMAS

VYTAUTAS BALAIŠIS

Gretinant kalbas, negalima apsieiti be teorinės gramatikos. Yra įvairaus pobūdžio teorinių gramatikų. Teorinės gramatikos tipo pasirinkimas priklauso nuo to, ko siekiama lyginant kalbas [Schwarz, 1972]. Jeigu ką nors dominis teisingas žodžių išdėstymas sakinyje, tada bus pasirinkta morfologinio derinimo gramatika. Pavyzdžiui, negalima vokiečių sakinio “das Schiff läuft in den Hafen ein“ taip pateikti: “das Schiff Hafen läuft in den ein“. Lygindami laikus, domėsime sintaksinių savybių arba sintaksinių struktūrų ir jų funkcijų gramatika. Įvairių kalbų reiškinius galima lyginti vienu kuriuo aspektu. Gretinamoji gramatika apima įvairius lyginimo aspektus: gretinamąjį lyginimą, socialinę lingvistiką (tos pačios kalbos variantų lyginimą), diachroninį lyginimą, stilistinį lyginimą (atskirų idiolektų lyginimą). Tradicinė gramatika apima visus aspektus. Paskutiniu metu buvo suabejota apskritai dėl gretinamosios gramatikos tikslingumo. Kadangi kalbų gretinimas neįmanomas be kalbų sistemos, tai, kritikų nuomone, lyginimas pasidaręs statiškas, neatitinkąs mokinių kalbos mokėjimo pakopų. Vietoj gretinamosios gramatikos siūloma remtis klaidų analize ir mokinių kalbos mokėjimo pakopa (Interimssprachen). Šie metodai geri, bet jie negali pakeisti gretinamosios gramatikos, kadangi besimokantieji svetimos kalbos turi jau kalbos kompetenciją, kuri glūdi gimtojoje kalboje ir kurią jie perkelia į svetimą kalbą [Hylgraad-Jensen, 1980, p. 77]. Panašios nuomonės buvo ir akademikas L. Ščerba, kuris dar 1934 m. sakė, kad reikia lyginti kalbas [Щербя, 1974, p. 338].

Lyginti kalbas galima dviem būdais: a) naudojantis transformacine gramatika, nustatyti sinonimines taisykles; b) aprašyti išorines struktūras ir iš jų išvesti vidines. Pastarasis būdas yra daug paprastesnis, nes jau išorinėse struktūrose yra daug vidinių struktūrų elementų. Svarbu nustatyti pasirinkto reiškinio vidinių struktūrų vienetus. Šiuo atveju laiko sąvoką tenka apibūdinti kaip reikšmę (signifié), o laiko reiškinio formas – kaip gramatinius laikus (signifiant). Laiko reikšmės vidinių struktūrų vienetai, kalbamąjį momentą laikant pagrindu, yra dabartis, praeitis ir ateitis. Laiko reikšmėms priešpriešiais statomi jų reiškinio būdai – gramatinių laikų formos, toliau vadinamos tiesiog laikais.

Bandysime lyginti vokiečių ir lietuvių kalbų laikus. Kadangi lyginimas nėra susijęs su konkrečiu gramatikos tipu, tai galima pasirinkti patį patogiausią – tradicinį laikų aprašymą. Lygindami laikus, naudosimės semasiologiniu ir onomasiologiniu metodu. Bet čia susiduriame dar su viena problema: ar aprašant laiką ieškoti vienos jo reikšmės, ar analizuoti visas laiko reikšmes ir jas lyginti. Tuo požiūriu yra dvi nuomonės. Vieni kalbininkai ieško laikų formose vienos pagrindinės reikšmės. Tokios nuomonės laikosi H. Vėberis [Weber, 1974], H. Brinkmanas [Brinkmann, 1962], O. Liūdviigas [Ludwig, 1972]. H. Vėberis teigia, kad „tik priimant prielaidą – ji, mano nuomone, yra daugiau negu paprastas postulatas, – jog kiekvienas laikas turi vieną apibrėžtą reikšmę, galima lyginti laikus, nes kitaip jie subyra į atskiras funkcijas, kurių lyginimas yra formalus“ [Weber, 1954, p. 25]. H. Vėberio koncepcija turi daug šalininkų. H. Gelhausas, pavyzdžiui, prezenso reikšmę apibūdina taip: „Prezensas išreiškia tai, kad veiksmas kalbamuoju momentu nėra baigtas“ [Gelhaus, 1969, p. 80]. Kiti kalbininkai mano, kad kiekvienai laiko funkcijai yra suteikiamas savarankiškumas. Tokios nuomonės yra J. A. Čochralskis [Czochralski, 1975], D. Vunderlichas [Wunderlich, 1970], L. Veisgerberis [Weisgerber, 1962], V. Šmitas [Schmidt, 1965].

Laikas yra sudėtingas reiškinys. Viena laiko forma gali turėti kelias reikšmes. Pavyzdžiui, esamasis laikas gali reikšti veiksmą, vykstantį dabar, ateityje ir praeityje. Dėl to daugelis lingvistų skiria dar laikų reikšmes. Be to, ir tie autoriai, kurie teskiria tik vieną laiko reikšmę, vis vien analizuoja atskiras funkcijas, pavyzdžiui, H. Vėberis neranda esamajame laike specialios reikšmės ir esamąjį laiką traktuoja kaip laiką su nuline forma, bet išskiria keturis esamojo laiko vartojimo atvejus [Weber, 1954, p. 29].

Šiame straipsnyje gretinsime šešis vokiečių indikatyvo laikus. Bandysime surasti lietuviškus atitikmenis. Gretinimo išeities taškas galėtų būti tiek lietuvių, tiek ir vokiečių kalba. Patogiau pagrindu laikyti tą kalbą, kuri geriau ištirta [A. Bzdėga, 1980, p. 6]. Kadangi vokiečių kalbos laikai geriau ištirti (žr. Gelhaus, Wunderlich, Latzel, Beugel, Suida, Dittmann) už lietuvių kalbos laikus, tai gretinimo pagrindu bus laikoma vokiečių kalba.

Laikų aprašymo kriterijumi imamos pagrindinės laiko savybės: laikas – t , kalbamasis momentas – t_k , veiksmo laikas – t_a . Jei veiksmas vyksta prieš kalbamąjį momentą, tai žymime t_a prieš t_k – praeitis; jei veiksmas vyksta po kalbamojo momento, tai t_a po t_k – ateitis; jei veiksmas sutampa su kalbamuoju momentu, t_a sutampa su t_k – dabartis. Iš pradžių apžvelgsime vokiečių laikų vartojimo atvejus, o paskui ieškosime lietuvių kalbos atitikmenų. Gretinimas neparemtas statistine medžiagos analize, todėl negalima daryti didesnių tipologinių apibendrinimų. Gretinimas turės praktinės reikšmės dėstantiems vokiečių kalbą. Lietuvių kalbos pavyzdžiai imti daugiausia iš akademinės gramatikos [Gramatika, 1971], vokiški pavyzdžiai – iš minėtų vokiečių kalbos gramatikų.

Vokiečių kalbos prezenso pagrindinės reikšmės

Vokiečių kalbos gramatikose pateikiamas įvairus prezenso reikšmių skaičius – nuo keturių iki šešiolikos. Išsamiausiai prezenzą aprašė D. Vunderlichas [Wunderlich, 1970]. Jis pateikė 16 atvejų. G. Helbig išskiria tik keturis prezenso variantus [Helbig, 1974, p. 124]. Remdamiesi D. Vunderlichio klasifikacija, skiriame 6 tipiškiausius prezenso vartojimo atvejus. Prezenzą turime tada, kai t_a sutampa su t_k . Jis vartojamas:

1. Bendruose posakiuose. Bendrieji posakiai neturi ryškaus profilio. Tai yra teoremos, aksiomos, postulatai, apibendrinimai, stebėjimai, matematiniai-loginiai bei empiriniai posakiai. Matematiniai posakiai: *Die Winkelsumme im Dreieck beträgt 180°; 2 hoch 3 ist 8*. Empiriniai bendrieji pasakymai: *Der Mensch ist ein sprachbegabtes Lebewesen*. Istoriniams įvykiams nusakyti: *Die Quellen aus der Karolingerzeit lassen erkennen, daß noch im 9. Jh. das eisenerzeugende und -verarbeitende Handwerk Seltenheitswert besaß*. Tam tikri dėsniai ar įvykiai turi laiko ribas, kuriose jie galioja. Todėl galimas daiktas, kad čia gali būti ir kitas laikas pavartotas: *Die Quellen aus der Karolingerzeit haben erkennen lassen*, Čia prezenso perteikimas perfektu įmanomas, bet tokių sakinių normalus laikas yra prezensas. Sakinys: *„der Mensch war ein sprachbegabtes Lebewesen“* be specialaus konteksto neįmanomas. Tokio tipo moksliniai formulavimai kaip *„der Mensch ist sterblich“* laikomi atemporaliniais.

2. Patarlėse bei sentencijose: *Der Klügere gibt nach. Ein Unglück geschieht schnell*. Šie posakiai turi daug bendrų bruožų su pirmuoju variantu. Tačiau vargu ar galima juos prilyginti moksliniams formulavimams. Savo semantika jie prilygsta implikacijos sakiniams plačiaja prasme. Šio tipo posakiuose galima pavartoti ir futurą I, ir perfektą.

Ein Unglück ist schnell geschehen (wenn man nicht aufpaßt, dann passiert es schnell, daß ein Unglück geschieht).

Tokio tipo sakiniuose prezenso, perfekto ar futuro I pasirinkimą lemia stilistiniai faktoriai.

3. Dabar vykstantiems procesams reikšti. Šios rūšies sakiniuose veiksmai ir kalbėjimo laikas daugiau ar mažiau sutampa. Galima išskirti tokius atvejus: a) posakius, nusakančius įprastus, pasikartojančius reiškinius: *Karl raucht Zigaretten. Ich esse jeden Tag einen Apfel*. Šios rūšies posakiai turi iteratyvinį pobūdį; b) identifikacijos posakius: *Die Hauptstadt der UdSSR ist Moskau. Dieser Strauch ist eine japanische Abart der wilden Kirsche*. Tokios rūšies sakiniuose subjektams suteikiami vardai arba jie priskiriami tam tikrai klasei. Identifikacijos procesas susijęs su deiksio funkcija. Taigi čia veiksmas ir kalbėjimo laikas sutampa, todėl natūralus laikas yra prezensas. Specialiame kontekste gali būti pavartotas imperfektas arba futuras I; c) performatyvinius (betarpiškai vykstančius) posakius:

Ich beglückwünsche dich zur neuen Frisur. Performatyvinių posakių veiksmas yra kalbamojo momento dalis, todėl natūraliausias laikas yra prezensas. Performatyviniuose posakiuose būna tik tam tikros semantikos veiksmažodžiai, kaip *sagen, wetten, beglückwünschen, taufen* ir kt. Be to, performatyvinio posakio kriterijumi gali būti prieveiksmio *hiermit* įterpimas, pavyzdžiui, *ich wette hiermit 10 Rubel, daß er morgen verliert*; d) įprastus posakius, susijusius su dabartimi: *Thomas wohnt in Berlin. Ich sehe die Läufer lossprinten.*

4. Ateities veiksmams reikšti (*praesens propheticum*). Šis variantas labai gausus. Tai charakteringas vokiečių prezenso bruožas, pavyzdžiui, *ich gehe jetzt nach Hause. Ich finde das Buch noch.* Aiškia būsimojo laiko reikšmę turi tik tokie perfektyviniai veiksmažodžiai kaip *finden, treffen, kommen* ir kt. Kitais atvejais tenka vartoti laiko prieveiksnius *morgen, bald, gleich, in fünf Minuten* ir panašius laiko indikatorius, pavyzdžiui, *wir kommen bald zurück.*

5. Instrukcijose, nurodymuose bei įsakymuose: *Erwachsene nehmen täglich 3 mal 20 bis 40 Tropfen in Wasser. Fußgänger benutzen die andere Straßenseite.* Prezensas tokiuose sakiniuose neįprastas, nes įsakymai, nurodymai gali būti interpretuojami tik po kalbamojo momento. Čia prezensas įmanomas tik todėl, kad įsakymus bei nurodymus galima interpretuoti kaip bendras implikacijas, kurių viena dalis neskelbiama: *Wenn Erwachsene dieses Mittel richtig anwenden wollen, dann nehmen sie täglich dreimal 20 bis 40 Tropfen in Wasser.*

6. Praeičiai reikšti (*historisches Präsens*): *Neulich treffe ich meinen alten Schulkameraden. Im 9. Jahrhundert werden die Hauptwerke der griechischen Mathematiker ins Arabische übertragen.* Šis prezensas vartojamas stilistiniais sumetimais praeties „sudabartinimui“. Sakiniuose, kur prezensas reiškia praetį, būtinai turi būti įterptos laiko aplinkybės. Praeties įvykiai suprantami kaip nepriklausomi nuo laiko.

Kadangi prezensas gali reikšti veiksmus, vykstančius dabartyje, praetyje ir ateityje, tai jį galima traktuoti kaip laiką, neturintį specialaus bruožo, kaip nežymėtą laiką. Žymėjimas kokios nors kategorijos reiškia suteikimą tai kategorijai tam tikro požymio. Nežymėtos formos specialaus požymio neturi. Dėl to H. Brinkmanas prezensą vadina kompleksiniu laiku [Brinkmann, 1962, p. 321].

Lietuvių kalbos esamojo laiko pagrindinės funkcijos

Lietuvių kalbos laikų sistema išsamiau nagrinėta akademinėje gramatikoje, Lietuvių kalbos morfologijoje [Jakaitienė, 1976] ir A. Paulauskienės monografijoje [Paulauskienė, 1979]. Visas reikšmes, kurias turi vokiečių prezensas, turi ir lietuvių esamasis laikas. Skirtinga yra tik terminologija. Lietuvių kalbos gramatikose vartojami tokie terminai: „konkretus“, „abstraktus“, „neutralus“, „subjektyvus“, „objektyvus“ laikas. Čia šių terminų nevartosime, nes jie labai painūs ir ne visai tikslūs.

Gramatinių laikų reikšmės negali būti nei objektyvios, nei subjektyvios bei neutralios. Laikai gali reikšti tik tai, ką jie gali reikšti, būtent veiksmo eigą kalbamojo momento atžvilgiu. Esamasis laikas reiškia veiksmą, vykstantį tuo pačiu metu su kalbamuju momentu. Jeigu jis nusako veiksmą po kalbamojo momento arba prieš kalbamąjį, tai tuomet įvyksta laiko transpozicija, kurią nurodo kontekstas, o daugiausia laiko prieviksmai bei aplinkybės. Esamasis laikas vadinamas dar atemporaliniu laiku, kadangi jis vartojamas posakiuose, apibendrinimuose, kurie galioja visa laiką. Gramatinis laikas nėra objektyvaus laiko atspindys, išreikštas specialiomis veiksmažodžio formomis, kaip teigiama gramatikose [Jakaitienė, 1976, p. 158]. Kalbotyroje jau pripažinta, kad egzistuoja laikai (formų kategorijos), turintys tam tikras reikšmes (funkcijas), ir tik jomis reiškiamas santykis su objektyviu laiku. Komunikacija vyksta ne objektyvios tikrovės kategorijomis, bet kalbos kategorijomis [Czochralski, p. 100]. Kalbėtojai užtenka turėti formas ir jų funkcijas.

Dabar pabandydysime vokiečių prezenso reikšmėms rasti tinkamus lietuvių kalbos esamojo laiko variantus.

Lietuvių kalbos esamasis laikas vartojamas:

1. Bendruose posakiuose. Bendrieji posakiai, dėsniai, apibendrinimai reiškiami esamuju laiku. Akademinėje gramatikoje bendrieji posakiai nagrinėjami „Apibendrinto esamojo laiko“ skyriuje: *Trikampio kampų sūna yra lygi 180°*. *Mokslininkai įrodė, kad iš tikrųjų Žemė sukasi apie savo ašį ir kartu skrieja apie Saulę*. Bendro pobūdžio posakiuose gali būti pavartoti ir kiti laikai, ne vien tik esamasis: *Karolingų laikų dokumentai parodė, kad jau IX šimtmetyje buvo gaminama geležis*.

Vokiečių kalbos prezensas ir esamasis laikas bendruose posakiuose iš esmės turi tas pačias funkcijas.

2. Patarlėse bei sentencijose – *Liga ateina neprašoma. Vargas vartus kilnoja*. Lietuvių patarlėse dažnai vartojamas ir būsimasis, kuris į vokiečių kalbą verčiamas prezensu: *Kiauro maišo nepripils! – Einen löchrigen Sack kann man nicht füllen*. Rečiau pasitaiko būtais laikas: *Kas buvo, pražuvo*.

3. Dabar vykstantiems procesams reikšti. Poskyrio požymis toks: veiksmo laikas sutampa su kalbamuju momentu (t_a sutampa su t_k). Akademinėje gramatikoje šis variantas vadinamas „izoliuotu“ esamuju laiku. Lietuvių kalboje galima skirti tokius „izoliuoto“ esamojo laiko atvejus: a) posakiuose, reiškiančiuose įprastus, pasikartojančius reiškinius: *Karolis rūko cigarus. Jis keliąsi aštuntą valandą*; b) identifikacijos posakiuose: *Tai yra universiteto rūmai. Lietuvos sostinė yra Vilnius*. Specialiame kontekste identifikacija gali būti išreikšta ir kitais laikais, pavyzdžiui, *Lietuvos sostinė buvo Trakai*; c) performatyviuose posakiuose, kurie patys yra esamojo momento dalis, vartojamas esamasis laikas: *Sveikinu tave gimimo dienos proga*; d) įprastiniuose posakiuose, susijusiuose su dabartimi. Įprastiniuose posakiuose, komentaruose vartojamas esamasis laikas: *Tomas gyvena Berlyne. Fotografijoje matome sportininkus*.

4. Ateities veiksmams reikšti. Esamasis laikas gali išreikšti ateities veiksmus. Lietuvių esamajam laikui tai nėra būdingas bruožas [Gramatika, 1971, p. 90]. Pavyzdžiui: *Rytoj važiuoju į Kauną*. Šiuo punktu lietuvių esamasis laikas iš esmės skiriasi nuo prezenco. Vokiečių prezensas vartojamas labai dažnai ateities veiksmams nusakyti. Iš 100 lietuvių būsimojo laiko atvejų 37 verčiami į vokiečių kalbą esamuoju laiku [Kalbotyra, XXVIII(4), p. 27].

5. Instrukcijose, nurodymuose bei įsakymuose. Tai nėra būdingas lietuvių esamojo laiko vartojimas. Dažniausiai vartojama bendratis su modalumo veiksmožodžiais, pavyzdžiui, *Reikia imti tris šaukštus miltų...*

6. Praeičiai reikšti. Lietuvių esamasis laikas dažniau vartojamas negu vokiečių istorinis prezensas: *Įlipo meška į medį ir dairosi. Žvėrys žaisti, šokti metė ir visi ausis pastatė. Dreba stirna, vos pastovi, šernas dantimis kalena, ir meška iš baimės stena*. Esamasis laikas atgaivina praeties veiksmus, sudaro įspūdį, kad veiksmas vyksta šiuo metu.

Reikia pastebėti, kad lietuvių kalbos esamasis vartojamas modalinėms reikšmėms nusakyti. Juo reiškiamas geidžiamoji nuosaka: *Rauna tavo giltinė*. Geidžiamajai nuosakai reikšti vartojamos dalelytės *tegu, tegul, te*: *Tegu jis ateina*. Vokiečių kalboje tokio atitiktens nėra. Pageidavimai reiškiami veiksmožodžiu *lassen (mögen)* + bendratis.

Apibendrinant vokiečių prezensą ir lietuvių esamąjį laiką, galima teigti, kad šis abiejų kalbų laikas turi daug bendrų bruožų. Skirtumas yra ne kokybinio, bet kiekybinio pobūdžio. Pagrindinis skirtumas yra tas, kad vokiečių prezensas dažniau vartojamas ateities veiksmams nusakyti. Lietuvių esamasis laikas aiškiai atribotas nuo būsimojo laiko.

Būtieji vokiečių kalbos laikai

Kadangi tris vokiečių kalbos būtuosius laikus – imperfektą, perfektą ir pluskvamperfektą – atliepia tik vienas lietuvių kalbos būtasis kartinis laikas, tai pirmiausia nagrinėsime atskirus vokiečių laikus, o paskui ieškosime jiems lietuviškų ekvivalentų.

Imperfektas (preteritas)

Vokiečių gramatikose abu terminai – imperfektas ir preteritas – vartojami lygiaverčiai. Imperfektas vartojamas posakiuose, kurių veiksmas vyko prieš kalbamąjį momentą (t_a prieš t_k). Imperfektas turi kelis vartojimo variantus. 1. Imperfektas – pasakojimo laikas. Pagrindinė imperfekto funkcija yra praeties veiksmų, įvykių nuoseklus perteikimas. Tai pasakojamasis laikas. Imperfektui su prezenzu yra bendra tai, kad jie sudaro pasakojimo kontinuumą – esamasis dabarties, imperfektas – praeties. Praeitis, kuri reiškiamas imperfektu, yra atskiriama nuo

dabarties. Imperfektas vaizduoja praeities įvykius neizoliuotai, bet tarp savęs susietus. Įvykiai sudaro veiksmų ar įvykių seką, pavyzdžiui:

An einem Zaun. Ein Vogel sang. Die Sonne war dann schon irgendwo hinter den Büschen. Der Vogel schwieg. Die Bauernmädchen kamen singend über die Felder... Welche Einzelheiten, wenn solche Einzelheiten sich an einen Menschen heften? Wie Kletten? Das war Tonka! Die Unendlichkeit fließt manchmal in Tropfen (R. Musil).

Praeities įvykių seka nutraukiama prezensu. Jis tarsi pertraukia laiko kontinuumą, suaktualina praeities įvykius. Toliau pasakojama imperfektu. 2. Imperfektas vartojamas istoriniams įvykiams reikšti: *Vytautas der Große starb im Jahre 1430*. 3. Kalbant apie praeitį be didesnio konteksto: *Ich hatte in der letzten Woche viel zu tun. Sie hörten die 4. Sinfonie von Schostakowitsch, gespielt vom Radiosinfonieorchester*. 4. Imperfektas kartais stovi kito imperfekto kaimynystėje ir išreiškia ne tik praeitį: *Wir kamen über die Autostrada nach Florenz, das in einem breiten Tal lag*. Imperfektą lag paskutiniame sakinyje galima paaiškinti taip: *wir hatten den Eindruck | Florenz liegt in einem breiten Tal*. 5. Imperfektas išreiškia dabarties įvykius: *Wo war das Gulasch? Wie war doch Ihr Name?* Tokios rūšies sakiniai reti. Juos galima paaiškinti elipsine transformacija: *wo sitzt derjenige, der ein Gulasch haben wollte. Ich habe hier das Gulasch, wo war das Gulasch*. 6. Imperfektas vartojamas posakiuose, kurie reiškia ateitį. Retais atvejais imperfektas vartojamas ateities veiksams nusakyti: *Was gab es eigentlich morgen im Theater? Morgen gab es den Faust. Morgen muß hier ein anderer*. Tokios rūšies imperfektas transformuojamas iš: *ich hörte | morgen gibt es den Faust im Theater*. Tenka pastebėti, kad tokie atvejai retai pasitaiko. Käte Hamburger [Hamburger 1953, p. 338] bando tokius sakinius paaiškinti tuo, kad imperfektas fiktyviškame pasakojime ne praeitį išreiškia, bet tik nusako pasakojimo charakterį. Kaip prezensas nėra konkretizuojamas poezijoje, taip imperfektas pasakojime. Vargu ar galima su tokiu subjektyviu požiūriu sutikti.

Imperfektas vartojamas dar menamojoje kalboje. Ateitis nusakoma laiko prieveiksmais, o pasakojimas vyksta imperfekto laiku: *Morgen um zwölf bei Cölln. Albert mußte auf alle Fälle einen Taler Bargeld in die Tasche stecken*.

Perfektas

Perfektui būdinga tai, kad veiksmas nusakomas prieš kalbamąjį momentą, bet jis gali ir sutapti su kalbamuoju momentu. Dėl to išskiriami du perfekto vartojimo atvejai. 1. Perfektas nusako praeities veiksmus, susijusius su dabartimi: *Gestern sind wir im Theater gewesen. Kolumbus hat Amerika entdeckt*. Šiuose sakiniuose galima būtų perfektą pakeisti imperfektu, bet tada turėtume atsiriboti nuo dabarties, ir pasakojimas įgytų istorinį pobūdį. Perfektas implikuoja dabarties

momentą. 2. Perfektas vartojamas posakiuose, kuriuose kalbama apie ateitį: *Er hat sich das Buch bis Sonntag gekauft*. Perfekto būdingas bruožas toks, kad jis gali jungtis su prievėksmiais, reiškiančiais ateitį: *du hast deine Prüfung sicher bald bestanden*. Tada veiksmo laiką galima interpretuoti taip: t_a po t_k . Pirmojo sakinio futurinę perfekto reikšmę galima taip transformuoti: *wenn es Sonntag ist, (dann) hat er sich das Buch gekauft*.

Griežtų taisyklių, kada vartoti perfekta ar imperfekta, nėra. Mokslinėje literatūroje nurodoma, kad perfektas pamažu išstumiamas didėjančio imperfekto vartojimo [Braun, 1979, p. 66]. Vis dėlto abiejų laikų negalima sutapatinti. Perfektui būdingi du esminiai bruožai: a) perfektas susijęs su dabartimi. Jis implikuoja dabartį, pavyzdžiui: *es hat geschneit*. Perfektas parodo aktualų dabarčiai rezultatą – *es liegt jetzt Schnee*. Imperfekto taip interpretuoti negalima: *es schneite – es liegt Schnee*; b) perfektas dažnai vartojamas su prievėksmiais *schon, schon oft, schon immer, noch nie*. Be to, perfektas paprastai vartojamas tais atvejais, kai veiksmas būna perfektyvinis, pavyzdžiui: *einschlafen, ankommen, aufstehen* ir kitais.

Pluskvamperfektas

Pluskvamperfektas yra iš esmės santykinis laikas. Jis vartojamas: 1. prijungiamuose sakiniuose su jungtukais *nachdem, seitdem, kaum, bevor, bis* santykiniam veiksmo laikui reikšti. Jis nusako veiksmus, vykstančius anksčiau už pagrindinio sakinio veiksmą: *Nachdem wir gebadet hatten, gingen wir zurück in die Stadt*. 2. Paprastame sakinyje veiksmo rezultatui nusakyti: *Nach langen Anstrengungen hatten sie es endlich geschafft*. 3. Paprastame sakinyje praeityje įvykusiam veiksmui išreikšti: *Ich hatte die Mütze bereits gestern verloren*. 4. Priešpriešai nusakyti: *(Ich habe wieder keine Post bekommen) Klaus hatte mir doch versprochen zu schreiben*. Paskutiniai trys atvejai pasitaiko rečiau. Jie skiriasi nuo perfekto tuo, kad išreiškia praeityje baigtą veiksmą, nesusijusį su dabartimi.

Lietuvių kalbos būtieji laikai

Lietuvių kalba teturi tik du būtuosius laikus – būtąjį kartinį ir būtąjį dažninį. Būtasis dažninis neturi atitikmenų vokiečių kalboje. Kadangi lietuvių kalbos laikų medžiagos plačiau nenagrinėjame, tai analitinės formos lieka nenagrinėtos.

Būtasis kartinis laikas

Būtieji vokiečių kalbos laikai dažniausiai verčiami į lietuvių kalbą būtuuoju kartinium. Pirmiausia pabandysime parodyti, kokiais atvejais vartojamas būtasis kartinis laikas. 1. Būtasis kartinis laikas – pasakojimo laikas. Akademinei

gramatikoje ši funkcija vadinama „izoliuotu būtoju kartiniu laiku“. Čia vartojami eigos ir įvykio veiksmo veiksmazodžiai. Veiksmas vyksta prieš kalbamąjį momentą.

Buvo 1941 metų vasara, pats liepos vidurys. Gelsvi žiemkenčių laukai, apsunke nuo brandinamo vaisiaus, tingiai snūduriavo alsioje saulės atokaite. Kvepėjo nušienautomis pievomis ir sodais, kuriuose jau sirpo greitvyšnės ir krito kirminų pagrauzti obuoliukai (J. Avyžius).

Pagrindinė būtojo kartinio laiko funkcija yra pasakojamoji.

2. Būtasis kartinis laikas vartojamas istoriniams įvykiams reikšti: *Vytautas Didysis mirė 1430 metais*. 3. Kalbant apie praeitį be didesnio konteksto: *Paskutinę savaitę turėjau daug darbo*. 4. Būtasis kartinis yra kito būtojo kartinio laiko kaimynystėje. Toks paralelinis būtojo kartinio laiko vartojimas yra įprastas lietuvių kalbos reiškiny: *Nepražūsi! Ką dievas augino, tą ir išmaitino. Aš jam kalną pyliau, jis man duobę kasė*. 5. Posakiuose, kurie išreiškia dabartį. Veiksmas tarsi vyksta praeityje, bet kalbamuoju momentu perkeliamas į dabartį. Lietuvių būtasis kartinis šią funkciją turi palyginti dažnai: *Aš norėjau žodyno, prašom paduoti. Išsigando račiai. – Tiek jau, – sako, – prapuo- lėm : nebeprigis mūsų pilvai*. Vokiečių imperfektas šią funkciją retai turi. 6. Posakiuose, kurie reiškia ateitį: *Ten, brolyti, dirbti reikia. Imk ir kratyk, imk ir kratyk* (šiaudus). *Užsižiopsosi kiek, žiūrėk, jau tave apvertė iki galvos*. Čia ateities veiksmai traktuojami tarsi jie būtų jau įvykę.

Būtasis kartinis laikas vartojamas ir menamojoje kalboje: *Paprašyk padaryti tokius račiukus, kad atsisėdai, pagalvojai – ir kur nori be arklio nuvažiuai*. Šios funkcijos vokiečių imperfektas neturi. Ją atlieka *würde + Infinitiv* forma.

Iš aprašytų vokiečių imperfekto ir lietuvių būtojo kartinio laiko vartojimo atvejų galima padaryti išvadą, kad abiejų kalbų šis laikas savo pagrindinėmis reikšmėmis sutampa.

Dabar pabandysime apžvelgti perfekto ir būtojo kartinio laiko funkcijų santykį. Iš dviejų perfekto funkcijų – perfektyvinės ir futurinės – būtasis kartinis gali atlikti tik praeities funkciją. Kaip jau matėme, perfekto būdinga tai, kad jis yra susijęs su dabartimi. Praeitis implikuojama į dabartį. Dėl tos priežasties perfekto vartojimas lietuvių kalboje rezultatyvinės reikšmės veiksmazodžiais, ir priešingai, lietuvių kalbos rezultatyviniai veiksmazodžiai perteikiami perfektu: *Wir haben alles getan, was wir konnten – Viską padarėm, ką galėjom. Dovanokit, pamiršom išjungti sterilizatorių – Verzeihung, ich habe vergessen, den Sterilisor auszuschalten*.

Šios rūšies būtajį kartinį laiką akademinė gramatika vadina „neizoliuotu būtoju kartiniu“. A. Paulauskienė laiko jį „konkreto būtojo kartinio laiko variantu“. Mes šią būtojo kartinio funkciją vadinsime perfektyvine. Juo labiau, kad ir akademinė gramatika tokią funkciją nurodo [Gramatika, 1971, p. 98].

Antroji perfekto funkcija – futurinė – negali būti perteikta būtoju kartiniu laiku. Vokiečių kalbos transformatyviųjų veiksmazodžių perfekto išreiškia būsimus

veiksmus. Futurinis perfektas į lietuvių kalbą verčiamas būsimuoju arba sudurtiniu būsimuoju laiku. Perfektą sakinyje: „*er hat sich das Buch bis Sonntag gekauft*“ reiktų versti „*nusipirks*“ arba „*bus nusipirkęs*“.

Dabar pabandydysime apžvelgti būtojo kartinio ir pluskvamperfekto tarpusavio santykius. Pagrindinė pluskvamperfekto funkcija yra santykinų veiksmų raiška. Akademinei gramatika skiria pluskvamperfektyvinę būtojo kartinio laiko funkciją. Tokios reikšmės, mūsų nuomone, nereiktų skirti; ji išplaukia ne iš gramatinės formos, bet santykinai vartojant dvi perfektyvines būtojo kartinio reikšmes. Perfektyvinę būtojo kartinio laiko reikšmę galima pateisinti tuo, kad lietuvių kalba turi perfektyvinių veiksmažodžių, pavyzdžiui, *pamatyti, nueiti* ir kt.

Visus pluskvamperfekto atvejus, išskyrus trečiąjį, į lietuvių kalbą galima versti būtojo kartinio laiko perfektyviniais veiksmažodžiais: *nachdem wir gebadet hatten – kai nusimaudėme*. Tik trečią atvejį tiksliau būtų perteikti sudurtine forma: *ich hatte die Mütze bereits gestern verloren – aš jau vakar buvau kepurę pametęs*.

Palyginus tris vokiečių būtuosius laikus su lietuvių būtoju kartinio, galima preliminariskai konstatuoti, kad būtasis kartinis yra polifunkcionalinis laikas. Būtasis kartinis, padarytas iš eigos veiksmo veiksmažodžių, atlieka pasakojamąją funkciją ir iš esmės atitinka vokiečių imperfektą. Abu laikai sudaro pasakojimo kontinuumą. Įvykio veiksmo būtasis kartinis laikas atitinka perfektą. Jų svarbiausias požymis – veiksmo ryšys su dabartimi. Praeitis implikuojama į dabartį.

Pluskvamperfektas ir būtasis kartinis turi panašias funkcijas. Pluskvamperfektas gali būti verčiamas į lietuvių kalbą analitinėmis formomis.

Trumpai apžvelgę abiejų kalbų būtųjų laikų vartojimą, matome, kad jų pagrindinės funkcijos iš esmės sutampa. Sutapimo laipsnis nėra vienodas. Norint jį nustatyti, reikia gilintis į statistinius duomenis. Tačiau šių laikų vartojimas turi ir periferinio pobūdžio skirtumą. Būtasis kartinis neturi futuro reikšmės, o perfektas negali išreikšti geidžiamosios nuosakos.

Būtasis dažninis laikas

Lietuvių kalba turi būtąjį dažninį laiką. Jo pagrindinė reikšmė yra $t_a + \text{iter}$ prieš t_k . Čia $t_a + \text{iter}$ reiškia pasikartojantį veiksmą. Veiksmas gali daug kartų kartotis. Į vokiečių kalbą jis perteikiamas leksinėmis priemonėmis: *Ka gi, tu juk visada sakydavai, kad ilgai čia nebūsi – Du hast schon immer gesagt, du würdest nicht lange hier bleiben. O karo metais kiekvieną oro pavojų man skrandis pranešdavo – Im Krieg hat mir mein Magen jeden Luftangriff vorausgesagt*. Dažnai būtasis dažninis laikas į vokiečių kalbą verčiamas veiksmažodžiu *pflügen + zu + Infinitiv*: *Jis eido kiekvieną dieną pasivaikščioti – Er pflügte jeden Tag spazieren zu gehen*. Būtasis dažninis gali būti verčiamas ir prieveiksmais *wieder, wiederholt* bei kitomis leksinėmis priemonėmis.

Veiksmažodžio *būti* forma *būdavo* tapo įterptiniu žodžiu, rodančiu veiksmo kartojimąsi. *Būdavo* gali eiti su visais laikais. Verčiant į vokiečių kalbą, ji perteikiama laiko prievokiams *früher, einst, fortwährend* arba frazėmis, panašiomis į šią: *So kam es öfter vor*. Pavyzdžiui: *Nubėgs, būdavo, pas kaimynus veršis. — Früher lief das Kalb fortwährend zum Nachbarn hinüber. Būdavo, dirbsi iki dvyliktos valandos nakties. — Manchmal arbeitet man bis zwölf Uhr in der Nacht.*

Futuras I

Vokiečių futuras I vartojamas: 1. Ateities veiksmams nusakyti: *Tante Else wird zu Besuch kommen (bald). Wir werden das Resultat erfahren*. 2. Bendruose posakiuose: *Ein guter Vater wird stets seine Kinder lieben*. Tokios rūšies posakiuose futuras I reiškia tiek ateitį, tiek ir praeitį. 3. Hipotetinis (spėjamas) futuras: *Er wird (jetzt, in diesem Augenblick) im Büro sein*. 4. Imperatyvinis futuras: *Du wirst jetzt schlafen gehen*. 5. Ketinimams, sumanymams reikšti: *Wir werden das Manuskript bis zum März abliefern (es ist unsere Absicht)*.

Futurui būdinga tai, kad jis neturi ryškios būsimojo laiko perspektyvos. Vokiečių futuras I turi daugiau modalinį atspalvį negu futurinį. Ateities funkciją atlieka prezensas. Be to, ateities funkcijas atlieka ir perfektas.

Būsimasis laikas

Lietuvių būsimasis laikas turi aiškia ateities perspektyvą. Veiksmas vyksta po kalbamojo momento – t_a po t_x . Beveik visas reikšmes, kurias nustatėme futurui I, turi ir lietuvių būsimasis laikas. Jis vartojamas: 1. Ateities veiksmams nusakyti: *Maudysiuos daug, ne mažiau kaip tris sykius per dieną, bet valgysiu bajoriškai — kiek lįs. O miegosiu ne tik naktį, bet ir dieną...* Nusakyti ateities veiksmus yra pagrindinė būsimojo laiko funkcija. Vokiečių futuras I šią funkciją dalinasi su prezensu. Pagrindinis skirtumas tarp abiejų laikų išryškėja ten, kur būsimasis laikas verčiamas į vokiečių kalbą arba prezensu, arba futuru. Pavyzdžiui: *Užburtų ratų nėra, tuoji nepatikės, niekad nepatikės ir Ramunė įtikins. — Teufelskreise gibt es nicht, daran glaubt er nicht, er wird niemals daran glauben und auch Ramuné davon überzeugen*. 2. Bendruose posakiuose: *Kaip pasiklosi, taip išsimiegosi*. 3. Hipotetinis būsimasis: *Gal jis susipras atleisti jums kokią nuodėmę*. 4. Imperatyvui reikšti: *Dabar eisi miegoti*. 5. Ketinimams, sumanymams reikšti: *Ir vis dėlto aš tau pasakysiu*.

Lietuvių būsimasis gali reikšti ir praityje vykusius vienkartinis veiksmus. Šios funkcijos futuras I neturi: *Žiūrėjo, žiūrėjo (katinas) ir neiškentęs capt už vilko uodegos. Vilkas iš tos baimės kaip šoks su laužu per girią bėgti*.

Apžvelgę futurą I ir būsimaį laiką, matome, kad jie savo šalutinėmis reikšmėmis sutampa arba turi labai panašias. Esminis skirtumas tarp futuro I ir būsimojo laiko yra toks, kad lietuvių būsiamasis reiškia visus ateityje vykstančius veiksmus, o futuras vartojamas tik tiems veiksams nusakyti, kurie ryškiai nutolę nuo dabarties. Tuo būdu sukuriamas tarp dabarties ir ateities tarpas, vadinamas „laukimo tarpu“ [Brinkmann, 1962, p. 327].

Futuras II

Futuras II vartojamas labai retai. Jis turi dvi funkcijas ir vartojamas: 1. Hipotetiniuose posakiuose, kurių veiksmas vyksta praеityje: *Ich werde gestern (wohl zuviel) Rotwein getrunken haben. Otto wird die Nachricht bestimmt bekommen haben.* 2. Posakiuose, kurių veiksmas ateityje vyks: *In einer halben Stunde werde ich diesen Brief geschrieben haben.* Futuras II lietuvių kalboje atliepia būsimojo laiko analitinės konstrukcijos. Pirmąjį variantą, kur veiksmas vyko praеityje ir turi hipotetinį pobūdį, atitinka lietuvių analitinė forma *būsiu* + veikiamosios rūšies būtojo kartinio laiko dalyvis. Sakinys *Otto wird bestimmt die Nachricht bekommen haben* galėtų būti perteiktas taip: *Oto bus tikrai gavęs žinią* (praеityje tam tikru momentu).

Antrąjį variantą atitinka analitinė forma *būsiu* + būtojo kartinio laiko dalyvis (įvykio veiklo veiksmažodžio) arba esamojo laiko dalyvis (eigos veiklo veiksmažodžio). Sakinį *In einer halben Stunde werde ich diesen Brief geschrieben haben* galima būtų perteikti *Po pusės valandos jau būsiu parašęs šį laišką.*

Iš trumpos laikų apžvalgos matyti, kad abiejų kalbų laikų sistema turi daugiau bendrų bruožų negu skirtumų. Labiausiai skiriasi būsiamasis ir futuras. Svarbiausi laikai – lietuvių esamasis ir būtasis kartinis, vokiečių prezensas ir imperfektas – savo pagrindinėmis funkcijomis sutampa. Kad šie laikai yra pagrindiniai, rodo kalbos istorija. Senojoje vokiečių kalboje buvo tik du laikai: prezensas ir imperfektas.

LITERATŪRA

Braun, 1979 – Braun P. Tendenzen in der deutschen Gegenwartssprache. – Stuttgart, 1979.

Brinkmann, 1962 – Brinkmann H. Die deutsche Sprache. – Düsseldorf, 1962.

Bzdęga, 1980 – Bzdęga A. Das Adjektiv im Polnischen und Deutschen. Versuch einer Konfrontation. – Warszawa, 1980.

Czochrański, 1975 – Czochrański J. Verbalaspekt und Tempusystem im Deutschen und Polnischen. – Warszawa, 1975.

Dittmann, 1976 – Dittmann J. Sprechhandlungstheorie und Tempusgrammatik. – München, 1977.

Gelhaus, 1969 – Gelhaus H. Sind Tempora Ansichtssache? – In: Wirkendes Wort. Beiheft. Düsseldorf, 1969.

Gelhaus, 1975 – Gelhaus H. Das Futur in ausgewählten Texten der geschriebenen deutschen Sprache der Gegenwart. – München, 1975.

- Gramatika, 1971 – Lietuvių kalbos gramatika. – V., 1971, t. 2.
- Hamburger, 1953 – Hamburger K. Das epische Präteritum. – In: Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, 1953, Bd 27, p. 329.
- Hauser, 1972 – Hauser-Suida U., Hoppe-Beugel G. Die Vergangenheitstempora in der deutschen geschriebenen Sprache der Gegenwart. – München–Düsseldorf, 1972.
- Helbig, 1974 – Helbig G., Buscha J. Deutsche Grammatik. – Leipzig, 1974.
- Hylgraad-Jensen, 1980 – Hylgraad-Jensen K. Die Entwicklung der kontrastiven Linguistik in den letzten Jahren. – In: Glottodidactica, 1980, vol. 12, p. 71–77.
- Jakaitienė, 1976 – Jakaitienė E., Laigonaitė A., Paulauskienė A. Lietuvių kalbos morfologija. – V., 1976.
- Latzel, 1977 – Latzel S. Die deutschen Tempora Perfekt und Präteritum. – München, 1977.
- Ludwig, 1972 – Ludwig O. Thesen zu den Tempora im Deutschen. – Zeitschrift für deutsche Philologie, 1972, Bd 91, H. 1, p. 58.
- Paulauskienė, 1979 – Paulauskienė A. Gramatinės lietuvių kalbos veiksmoždžio kategorijos. – V., 1979.
- Schmidt, 1965 – Schmidt W. Grundfragen der deutschen Grammatik. – Berlin, 1965.
- Schwarze, 1972 – Schwarze Ch. Grammatiktheorie und Sprachvergleich. – In: Linguistische Berichte, 1972, Bd 21.
- Weber, 1954 – Weber H. Das Tempusystem des Deutschen und des Französischen. – Bern, 1954.
- Weisergerber, 1962 – Weisergerber L. Grundzüge der inhaltsbezogenen Grammatik. – Düsseldorf, 1952.
- Wunderlich, 1970 – Wunderlich D. Tempus und Zeitreferenz im Deutschen. – München, 1970.
- Щерба, 1974 – Щерба Л. В. Языковая система в речевой деятельности. – Л., 1974.

ZUM VERGLEICH DES TEMPUSGEBRAUCHS IM DEUTSCHEN UND IM LITAUISCHEN

V. BALAIŠIS

Zusammenfassung

Im Artikel handelt es sich um den Tempusgebrauch des Indikativs im Deutschen und Litauischen. Der Vergleich des Tempusgebrauchs hat gezeigt, daß es mehr Gemeinsamkeiten als Unterschiede zwischen den beiden Sprachen gibt. Den sechs Tempora im Deutschen stehen vier Zeitformen im Litauischen gegenüber. Das deutsche Präsens stimmt hauptsächlich mit dem litauischen Präsens überein. Der Unterschied besteht nur darin, daß das deutsche Präsens in höherem Maß zur Bezeichnung der Zukunft verwendet wird. Zum Ausdruck der Vergangenheit hat das Litauische nur ein Tempus, während das Deutsche sogar drei Tempora besitzt. Dem Imperfekt als Erzähltempus entspricht im Litauischen *būtais kartinis*, dem Perfekt entspricht *būtais kartinis* von perfektiven Verben. Das Plusquamperfekt wird im Litauischen durch *būtais kartinis* von perfektiven Verben oder durch periphrastische Formen wiedergegeben. Das litauische Futur ist hauptsächlich auf die Zukunft gerichtet, während im Deutschen die Präsensformen eine starke Konkurrenz für die Formkategorien des Futurs bedeuten. Das litauische *būtais dažninis* hat keine Entsprechung im Deutschen. Es wird durch lexikalische Mittel im Deutschen wiedergegeben.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas
Vokiečių filologijos katedra

Įteikta
1981 m. gruodžio mėn.